

Alina Barczyk

 <https://orcid.org/0000-0002-6596-8915>Uniwersytet Łódzki, Instytut Historii Sztuki
Fundacja Sztuki Krajobrazu i Architektury

Przemiany architektoniczne kościoła św. Wawrzyńca na warszawskiej Woli. Jauch, Knöbel, Idźkowski

Architectural transformations of St. Lawrence's Church
in Warsaw's Wola District. Jauch, Knöbel, Idźkowski

Streszczenie. Jednym z najciekawszych zabytków warszawskiej Woli jest kościół św. Wawrzyńca. Geneza świątyni sięga XVII wieku, następnie z inicjatywy saskiego ministra Heinricha von Brühla architekci związani z mecenatem Augusta III Wettyna (m.in. Joachim Daniel Jauch i Johann Friedrich Knöbel) przygotowali szereg koncepcji architektonicznych. Proces projektowy zasługuje na szczególną uwagę przez wzgląd na wysoką klasę i różnorodność rozwiązań pojawiających się w kolejnych fazach prac. Artykuł analizuje zarówno barokową inwestycję, jak i późniejsze losy budowli, którą w XIX stuleciu przekształcono w cerkiew i przebudowano według projektów Adama Idźkowskiego. Po zniszczeniach z okresu II wojny światowej kościół poddano renowacji, której efektem jest forma łącząca elementy budownictwa saskiego i motywy historyzujące – pozostająca świadectwem złożonych dziejów wolskiej świątyni.

Słowa kluczowe: Warszawa; Heinrich von Brühl; XVIII wiek; Bauamt (Saski Urząd Budowlany); Adam Idźkowski; architektura sakralna

Abstract. One of the most interesting monuments in Warsaw's Wola district is the Church of St. Lawrence. The origins of the temple date back to the 17th century, then on the initiative of the Saxon minister Heinrich von Brühl, architects associated with the patronage of August III Wettin (including Joachim Daniel Jauch and Johann Friedrich Knöbel) prepared a number of architectural concepts. The design process deserves special attention due to the high class and variety of solutions appearing in the subsequent stages of work. The article analyzes both the Baroque investment and the later fate of the building, which in the 19th century was transformed into an Orthodox church and rebuilt according to the designs of Adam Idźkowski. After the destruction during World War II, the church was renovated, the effect of which is a form combining elements of Saxon architecture and historicizing motifs – remaining a testimony to the complex history of the Wola temple.

Keywords: Warsaw; Heinrich von Brühl; 18th century; Bauamt (Saxon Construction Office); Adam Idźkowski; sacral architecture

Kościół św. Wawrzyńca na warszawskiej Woli stanowi przykład zabytku zachowującego nawarstwienia stylowe z różnych epok. Forma architektoniczna pozostaje kompilacją XVIII-wiecznej bryły, wystroju z kolejnego stulecia oraz modyfikacji wprowadzonych w XX wieku, obejmujących między innymi przebudowę związaną ze zmianą funkcji i powojenną renowację. W dotychczasowej literaturze poświęconej świątyni koncentrowano się na pojedynczych epizodach, takich jak projekty przebudowy z czasów saskich, które omawiali kolejno Wacław Husarski¹, Walter Hentschel² oraz Alina Sokołowska³ (od ostatniej ze wspomnianych publikacji minęło już pół wieku, a dzisiejszy stan badań pozwala na dopełnienie cennych analiz przedstawionych przez wyżej wymienionych badaczy). Drugim wątkiem są wzmianki o przebudowie na cerkiew, pojawiające się w pracach o budownictwie XIX stulecia i w tekstach prezentujących dorobek Adama Idźkowskiego czy Konstantego Hegla⁴. Uwagę zwraca deficyt opracowań ukazujących syntezę dziejów i rozwoju form architektonicznych. Na niekorzyść kościoła jako tematu badawczego wpłynęło kilka czynników, z których najważniejsze były lokalizacja i wymowa ideowa. Ze względu na odrębność administracyjno-społeczną Woli – jako wsi, która w pełni została włączona w obręb stolicy dopiero w 1916 roku – obiekt pomijany był w szeregu opracowań poświęconych architekturze sakralnej Warszawy. Ponadto bliskość ośrodka z tak dużą liczbą cennych świątyń, często monumentalnych, spójniejszych stylistycznie i posiadających oryginalne, nowożytne wyposażenie, osłabiała zainteresowanie wolską budowlą. Brak głębszych studiów nad kościołem św. Wawrzyńca wiązał się również z pamięcią o jego przeszłości, czyli ze sferą znaczeniową. Po upadku powstania listopadowego obiekt przekształcono w cerkiew, która stała się *de facto* pomnikiem triumfu wojsk rosyjskich. Wpłynęło to na deprecjonujące postrzeganie zabytku i po części zniechęcało do podejmowania jego analiz historyczno-artystycznych. Świątynia była jednak kształtowana przez wybitnych twórców, którzy nadali jej godne uwagi formy; stanowi również świadectwo dziejów Woli i całej Warszawy, dlatego też zasługuje na dokładniejszą analizę.

1 HUSARSKI 1918, s. 54–55, 59.

2 HENTSCHEL 1967, s. 341–353.

3 SOKOŁOWSKA 1974, s. 86–91.

4 MELBECHOWSKA-LUTY 1978, s. 337; OLSZEWSKI 1986, s. 309; PASZKIEWICZ 1991, s. 70–72.

Projekty saskich architektów

Zgodnie z ustaleniami Aleksandra Gieysztora najwcześniejszy przekaz poświadczający funkcjonowanie kościoła św. Wawrzyńca na Woli pochodzi z 1412 roku⁵, mimo że w większości opracowań wskazywany jest rok 1319⁶. Niewielka, drewniana budowla w trakcie potopu szwedzkiego doznała zniszczeń⁷, po których przeprowadzono konieczne prace remontowe⁸. Fundatorką nowej, murowanej świątyni była królowa Maria Kazimiera⁹. Dzięki finansom przekazanych przez małżonkę Jana III Sobieskiego w 1695 roku wprawiono kamień węgielny. Prace zostały przerwane z powodu sytuacji polityczno-społecznej, związanej ze śmiercią monarchy, a następnie wydarzeniami wojny północnej¹⁰. Posługę duszpasterką w parafii św. Wawrzyńca, podlegającej warszawskiej kolegiacie św. Jana, sprawowali duchowni administrujący Szpitalem Świętego Ducha przy kościele Augustianów¹¹. Nieukończony obiekt pełnił funkcje liturgiczne, lecz w miarę upływu kolejnych dekad narastała potrzeba wznowienia prac budowlanych lub przynajmniej renowacji murów i przekrycia dachowego. Szansa na odnowę obiektu pojawiła się w 1746 roku wraz z przejściem Woli (odkupionej od Teodora Szydłowskiego) przez Heinricha von Brühla¹². Nowy właściciel wsi – wybitny mecenas, dysponujący znacznymi środkami – podjął decyzję o przebudowie świątyni i nadaniu jej form charakterystycznych dla budownictwa czasów panowania Wettynów. Opracowanie projektów przekształceń wolskiego kościoła w 1752 roku powierzono dyrektorowi Saskiego Urzędu Budowlanego w Warszawie (Bauamtu) – Joachimowi Danielowi Jauchowi¹³. *Oeuvre* architekta obejmowało wiele prestiżowych inwestycji, takich jak projekty dla Zamku Królewskiego w Warszawie, Założenia Saskiego, pałacu Błękitnego, Marymontu i Ujazdowa (zamku oraz kalwarii)¹⁴. Twórca ten odpowiadał także za artystyczną oprawę

5 GIEYSZTOR 1974, s. 23.

6 APW, ZK, sygn. 60, s. 28; LUFT 1980, s. 35.

7 ZAHORSKI 1974, s. 71; DZIEGIELEWSKI 2000, s. 64.

8 *Kościół* 2003, s. 2.

9 GRABSKI 1956, s. 30; HENTSCHEL 1967, s. 342; SOKOŁOWSKA 1974, s. 86; LUFT 1980, s. 35; *Kościół* 1982, s. 209; BRODOWSKA 2018, s. 11. Ogólną charakterystykę pobożności oraz mecenatu sakralnego królowej zawarto w artykule: SKRZYPIETZ 2019, *passim*.

10 BORZYWOJOWICZ 1917, s. 6.

11 GIEYSZTOR 1974, s. 23; SOKOŁOWSKA 1974, s. 86–87.

12 AGAD, MK, sygn. 262, s. 35–36.

13 HUSARSKI 1918, s. 54–55, 59; HENTSCHEL 1967, s. 342.

14 *Varsaviana* 1965, s. 29–31, 38–39, 62, 85–90, 102–103; LILEYKO 1976, s. 236; CHROŚCICKI/ROTERMUND 1977, s. 35; STĘPIŃSKI 1988, s. 103; BERNATOWICZ 2001, s. 276; BERNATOWICZ 2008,

egzekwii po śmierci Augusta II Sasa oraz Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej¹⁵. Co istotne, niejednokrotnie realizował stołeczne zlecenia Heinricha von Brühla, przykładowo przygotowując koncepcję przekształceń Pałacu Sandomierskiego przy ul. Wierzbowej¹⁶.

Wstępny etap prac przy omawianej świątyni obejmował rysunkową i rękopiśmienną inwentaryzację zastanej formy – gmachu jednonawowego, na rzucie prostokąta z trójbocznym zamknięciem partii wschodniej, znajdującej się za prostą ścianą ołtarzową oraz z wejściem od zachodu¹⁷. Na elewacjach zewnętrznych oraz w środku widoczna była artykulacja pilastrowa. Głównym problemem pozostawał stan techniczny budowli, nakrytej uszkodzonym, nieszczelnym dachem z grożącą zawaleniem sygnaturką. Posadzkę tworzyły fragmenty płyt kamiennych, glina i piasek, a większość okien zabito deskami bądź częściowo zamurowano (ze względu na uszkodzenia i brak szyb)¹⁸. Taki stan wyjściowy wymuszał szybkie podjęcie prac i stworzenie warunków do odprawiania nabożeństw (które mogły się dotąd odbywać jedynie przy sprzyjającej pogodzie). Jauch przygotował kilka wersji projektów przebudowy – zachowawczej w stosunku do obrysu świątyni, obejmującej nowe przekrycie i zagospodarowanie wnętrza. Na rzutach i przekrojach poprzecznych można dostrzec sklepienie kolebkowe (a także alternatywną, niezaakceptowaną propozycję stropu) oraz różne sposoby rozmieszczenia nastaw ołtarzowych, balustrady wygradzającej chór liturgiczny i ławek dla wiernych¹⁹. W pierwszej fazie projektowej powstały też dwie wersje przekroju podłużnego (nieznacznie różniące się układem belek na więźbie). Ukazano na nich dwukondygnacyjne, wewnętrzne elewacje korpusu, z artykulacją tworzoną przez pary pilastrów i oknami w górnym rzędzie (il. 1). Od wschodu do prezbiterium miał przylegać dwupiętrowy aneks zrównany z wysokością nawy, mieszczący skarbiec i zakrystię²⁰. Co ciekawe, zamiast kolebki – którą ostatecznie zrealizowano²¹ – architekt uwzględnił na przekrojach prosty strop, zapewne przeznaczony pod dekorację sztukatorską. Widoki „fasady frontowej przy wejściu” („Die Vordere Faciade am Eingange”²²) stanowiły uzupełnienie zespołu rysunków projektowych.

s. 91; HERZOG 2017, s. 23; WIERZBICKA 2019, s. 69, 75; BARCZYK 2023, s. 52, przyp. 2; GORZELAK/WIECZOREK 2024, s. 119, 122.

15 CHROŚCICKI 1974, s. 270; OSIECKA-SAMSONOWICZ 2021, s. 584.

16 HENTSCHEL 1967, s. 358; BARCZYK 2025, s. 8.

17 Wygląd obiektu w tym okresie ukazuje rysunek ze zbiorów Sächsische Hauptstaatsarchiv Dresden: SHD, sygn. 7, F. 91, nr 3 dd.

18 HENTSCHEL 1967, s. 342; SOKOŁOWSKA 1974, s. 87.

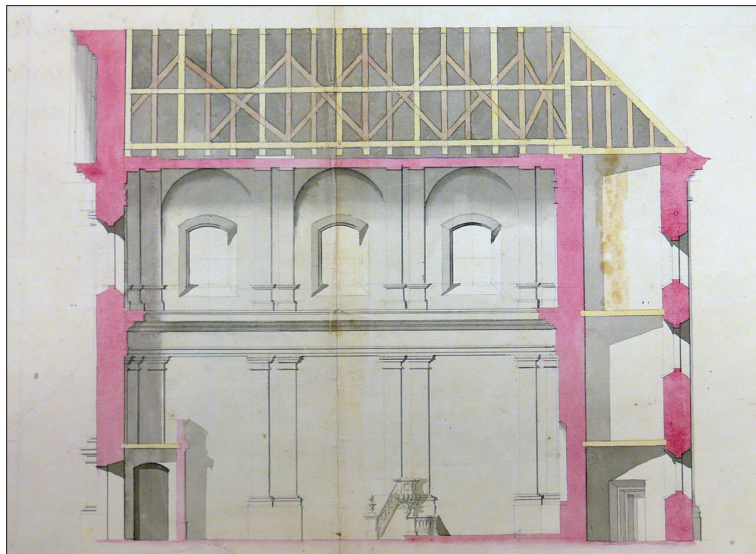
19 SHD, sygn. 7, F. 91, nr 3 aa; SHD, sygn. 7, F. 91, nr 3 cc; SHD, sygn. 7, F. 91, nr 3 bb.

20 SHD, sygn. 7, F. 91, nr 3 v; SHD, sygn. 7, F. 91, nr 3 w.

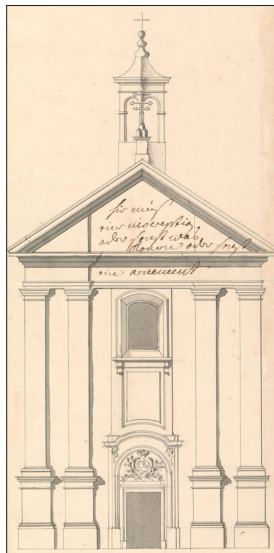
21 HENTSCHEL 1967, s. 342–344.

22 SHD, sygn. 7, F. 91, nr 3 p. Na karcie umieszczony został zarówno rysunkowy projekt głównej elewacji, jak i opis sygnowany przez Jaucha.

Można na nich dostrzec elewację ujętą parami pilastrów na wysokich cokołach, podtrzymujących belkowanie, zwieńczoną trójkątnym frontonem (il. 2). Główne wejście, usytuowane na osi, wieńczy dekoracja heraldyczna z inicjałem nazwiska Brühl. Na osi, ponad portalem przewidziano ozdobną płycinę, nad którą górowało okno zamknięte łukiem odcinkowym. Na planszy uchwycono również sygnaturkę, stanowiącą główną dominantę wysokościową.



1. J.D. Jauch, *Przekrój kościoła na Woli*, 1752, Sächsische Hauptstaatsarchiv Dresden, fot. autor, 2022



2. J.D. Jauch, *Zachodnia fasada świątyni na Woli*, 1752, Sächsische Hauptstaatsarchiv Dresden, fot. autor, 2022



3. *Fasada kościoła na Woli*, fot. autor, 2024

Zasadniczą część prac ukończono przed 6 lipca 1752 roku, co poświadczają rozliczenia wydatków (uwzględniające między innymi wynagrodzenia dla mura-za, stolarza i kowala)²³. Przeprowadzenie remontu kościoła nie oznaczało końca prac projektowych, które były kontynuowane przez Jaucha i współpracujących z nim architektów w kolejnym roku. Zasadniczą zmianę w stosunku do pierwotnej koncepcji stanowiła planowana reorientacja świątyni – uformowanie reprezentacyjnej fasady od strony Starej Warszawy (wschód) i przeniesienie głównego ołtarza do przeciwległej części budowli (zachód)²⁴. Do rysunków prezentujących powyższy zamysł należy plansza ukazująca rzut oraz nową elewację frontową²⁵. Trójboczna partia wschodnia miała być przekształcona w kruchtę i skomunikowana trzema przejściami z korpusem (il. 4–5). Od zachodu konieczne było dostawienie prostokątnego aneksu, mieszczącego zakrystię i skarbiec. Okna głównej fasady miały znajdować się nie tylko ponad portalem zlokalizowanym na osi, ale też na bocznych, skośnych ścianach, gdzie widoczne są trzy kondygnacje przebić. Artykulację pilastrów planowano dopełnić podziałami ramowymi. We wnętrzu przeszła korpusu miały oddzielać pary pilastrów. Okazale prezentują się propozycje ukształtowania chóru muzycznego (z ażurową balustradą, w partii centralnej ryzalitowaną i z rokokową dekoracją ornamentalną), a także ambony, chrzcielnicy w formie anioła podtrzymującego misę i balustrady poprzedzającej prezbiterium (z przejściem flankowanym przez putta ukazane w dynamicznych pozach). Na kolejnych kartach ukazano alternatywne wersje empory, uwzględniającej prospekt organowy, różniące się artykulacją i dekoracją ornamentalną²⁶. Zespół rysunków należących do tak zwanej drugiej fazy projektowej dopełniła koncepcja rozmieszczenia we wnętrzu wyposażenia (ławek, balustrady poprzedzającej chór liturgiczny) oraz uformowania trzech iluzjonistycznych ołtarzy (głównego i bocznych, o mensach oznaczonych na rzucie), które miał namalować Sebastian Eckstein (il. 6)²⁷.

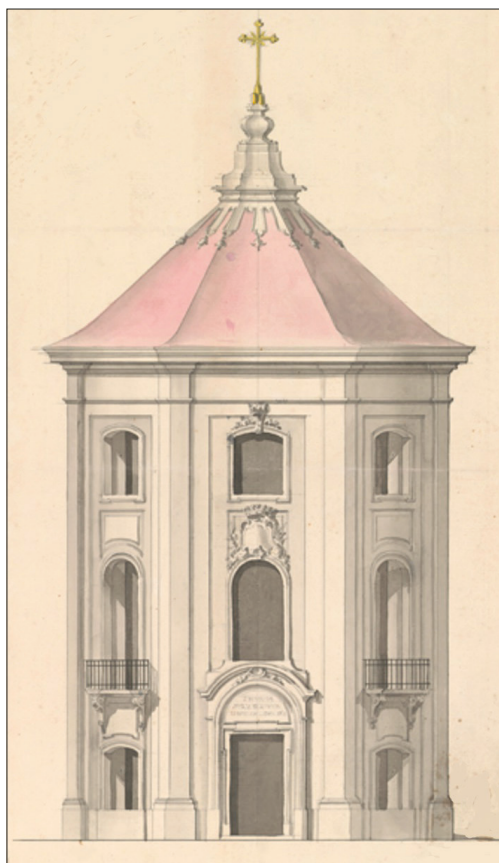
23 HENTSCHEL 1967, s. 344.

24 SOKOŁOWSKA 1974, s. 88–89.

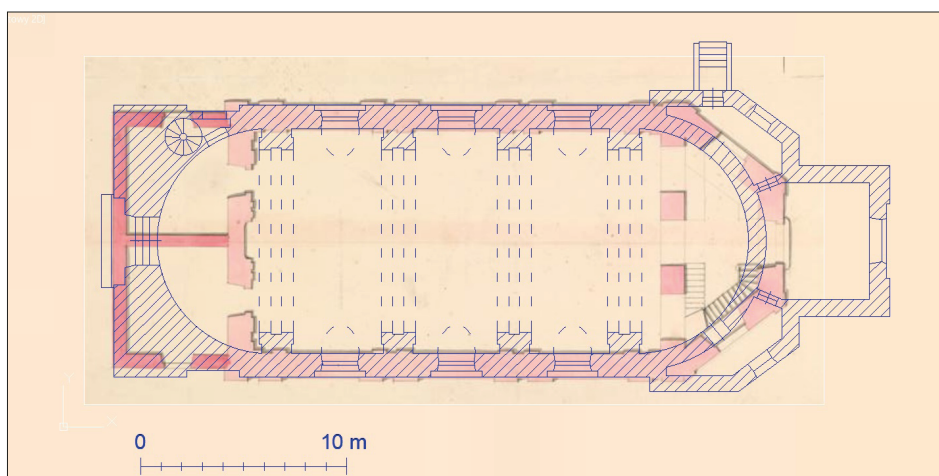
25 Rysunek Jaucha (SHD, sygn. 7, F. 91, nr 3 h) stanowi bardziej dopracowaną wersję pracy o sygnaturze SHD, sygn. 7, F. 91, nr 3 i, rysowanej ręką konduktora A.F. Richtera (*confer*: HENTSCHEL 1967, s. 344–345). Drobny odstępstwem pozostaje brak ścianki działowej w jednym z pomieszczeń nowo dostawionego aneksu zachodniego.

26 Piszczalki prospektu umieszczonego na osi, na silnie ryzalitowanym balkonie, miała okalać rozbudowana, rokokowa dekoracja, skomponowana z puttów, motywów ornamentalnych i zwieńczona lambrekinem z okiem Opatrzności w promienistej glorii (SHD, sygn. 7, F. 91, nr 3 mm).

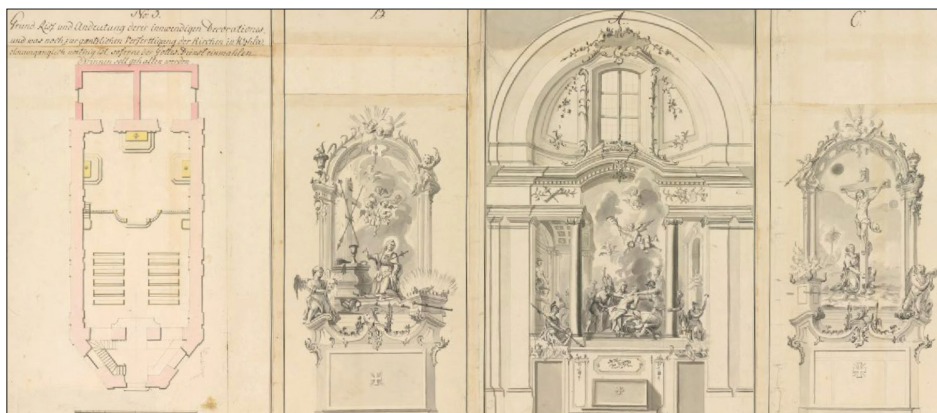
27 SHD, sygn. 7, F. 91, nr 3 kk; HENTSCHEL 1967, s. 346.



4. J.D. Jauch, *Projekt kościoła po zmianie orientacji*, 1753,
Sächsische Hauptstaatsarchiv Dresden, fot. autor, 2023



5. Zestawienie projekt kościoła po zmianie orientacji (J.D. Jauch, 1753) i pomiaru współczesnego, oprac. autor



6. J.D. Jauch, *Rzut wolskiej świątyni i projekty ołtarzy*, 1753, Sächsische Hauptstaatsarchiv Dresden, fot. autor, 2022



7. J.D. Jauch, *Alternatywny projekt nowej elewacji kościoła na Woli*, ok. 1753, Sächsische Hauptstaatsarchiv Dresden, fot. autor, 2023

Rozwinięciem wyżej omówionej koncepcji redefinicji przestrzeni kościoła św. Wawrzyńca były propozycje uformowania prostej (nie licząc płytkich ryzalitów) fasady wschodniej na skutek zabudowania ściętych narożników (il. 7). Architekci z Bauamtu – po raz kolejny pracujący pod egidą Jaucha – planowali wprowadzić aneksy na planie zbliżonym do trójkąta, dostawione do skośnych ścian dawnego prezbiterium. Elewacja miała być trójosiowa, trzykondygnacyjna, z centralnie usytuowanym wejściem. Przewidziano artykulację pilastrów, wzbogaconą o podziały ramowe. Największą wagę przywiązano do zwieńczenia, proponując trzy kompozycje: attykę balustradową przełamaną trójkątnym frontonem, usytuowanym nad osią środkową; zastąpienie frontonu prostą ścianą z płycinami; ustawienie na słupkach balustrady czterech figur aposto-

łów. Nad budowlą miała górować sygnaturka z krzyżem (w najbardziej okazałej wersji ażurowa)²⁸.

28 SHD, sygn. 7, F. 91, nr 3 ii; SHD, sygn. 7, F. 91, nr k; SHD, sygn. 7, F. 91, nr 3 l.

Pod względem architektonicznym koncepcje trójosiowej fasady należą do najciekawszych projektów wolskiej świątyni – rzeźbiarskie ujęcie bryły, bogato zdobionej rokokowymi motywami (stanowiącymi integralną część elewacji, wpływającymi na recepcję proporcji i od początku przewidywanymi przez architektów) należało do cech charakterystycznych dla budowli projektowanych przez Bauamt. Ambitna wizja niestety nie została zrealizowana z powodu sprzeciwu proboszcza, który zwracał uwagę na kwestie liturgiczne i praktyczne. Duchowny podkreślał między innymi, że nadmiernie przeszklona fasada będzie zbyt podatna na uszkodzenia, brakuje stalli, a planowane organy i ich usytuowanie będą niekorzystne dla akustyki wnętrza²⁹. Nie zaakceptowano również ani iluzjonistycznych ołtarzy, ani braku nastawy poświęconej św. Stanisławowi, współpatronowi parafii.

Postulaty księdza doprowadziły do zainicjowania kolejnej fazy projektowej – z mniej efektowną, pozbawioną ażurowości fasadą – znajdującej odzwierciedlenie w rysunkach z lat 1753–1754. Na osi, nad portalem umiejscowionym we wschodniej elewacji przeorientowanej świątyni, przewidziano dwie kondygnacje pojedynczych okien. Boczne, skośne ściany fasady w przyziemiu miały mieć podziały ramowe, a w wyższych partiach – nisze przeznaczone na całopostaciowe figury oraz (na najwyższej kondygnacji) popiersia³⁰. W elewacjach bocznych planowano wyróżnienie środkowego przęsła korpusu wysokim oknem, mniejsze przeszklenia zaś przewidziano w bocznych osiach nawy, ponad podziałami ramowymi³¹. Na jednej z alternatywnych plansz Joachim Daniel Jauch dokonał korekty proporcji fasady, projektując otwory okienne w przyziemiu bocznych osi i wprowadzając płyciny pomiędzy kondygnacjami z niszami. Wysmuklenie bryły miało zostać osiągnięte poprzez zwieńczenie centralnej osi zegarem, flankowanym przez wazy płomieniste, na którego szczycie planowano ustawić figurę patrona kościoła – św. Wawrzyńca – w pozie klęczącej³².

Proces projektowy uwieńczyła ostatnia faza, nadzorowana przez Johanna Friedricha Knöbla, który w 1754 roku, po śmierci Jaucha, stanął na czele warszawskiego Bauamtu³³. Wraz ze zmianą głównego architekta ponownie zwrócono się ku lżejszym, bardziej dekoracyjnym formom, które najpełniej zaprezentowano na kartach ukazujących rozbudowane zwieńczenie wschodniej elewacji, nad którą miała górować ażurowa wieżyczka (il. 8). U podstawy dominanty wysokościowej zaproponowano zegar ujęty po bokach płomienistymi wazami. Artystyczna kompozycja fasady wykazywała znaczną zgodność z propozycjami

29 SOKOŁOWSKA 1974, s. 89.

30 SHD, sygn. 7, F. 91, nr 3 o.

31 SHD, sygn. 7, F. 91, nr 3 t.

32 SHD, sygn. 7, F. 91, nr 3 e.

33 HENTSCHEL 1967, s. 351–352; SOKOŁOWSKA 1974, s. 90; *Kościół* 1982, s. 209.

przygotowanymi na wcześniejszym etapie prac (gdy przewidziano reorientację świątyni i ozdobienie skośnych ścian niszami z figurami)³⁴. Na podstawie projektów Knöbla dokonano przebudowy kościoła na Woli, formując reprezentacyjną fasadę i wznosząc dzwonnicę. Efekty prac dość szybko uległy uszkodzeniom na skutek pożaru z 1794 roku, po którym obiekt był odnawiany do 1807 roku. Mimo to formy widoczne na późniejszej ikonografii pozostają zbliżone do rozwiązań przedstawionych na wspomnianych wcześniej rysunkach kierownika Bauamtu.



8. J.F. Knöbel, *Projekt świątyni na Woli – aksonometria*, 1754–1755, Sächsische Hauptstaatsarchiv Dresden, fot. autor, 2022

34 Między koncepcjami należącymi do ostatniej fazy projektowej tradycyjnie można dostrzec drobne różnice kompozycyjne, np. w przyziemiu, w bocznych osiach przewidywano płyciny (SHD, sygn. 7, F. 91, nr 3 a; SHD, sygn. 7, F. 91, nr 3 d; SHD, sygn. 7, F. 91, nr 3 s) bądź otwory okienne (SHD, sygn. 7, F. 91, nr 3 c).



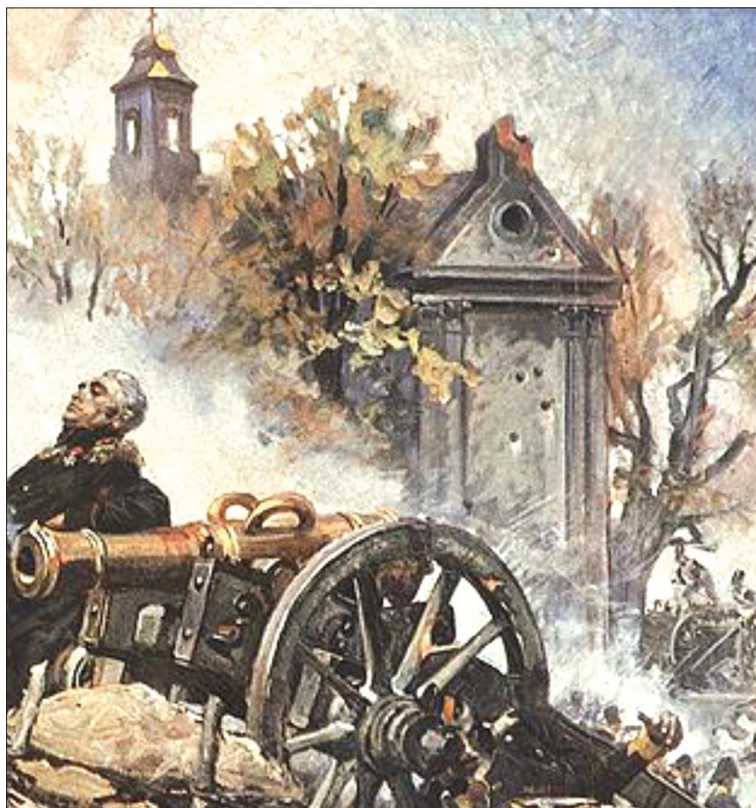
9. Kościół św. Wawrzyńca na Woli, elewacja północna i wschodnia (prezbiterium),
fot. autor, 2022

Zainteresowanie wolskim kościołem ze strony Heinricha von Brühla stanowiło wynik kilku czynników, do których należały: położenie przy jednym z najważniejszych traktów wiodących od stolicy na pole elekcyjne oraz pamięć o królewskiej przeszłości kościoła św. Wawrzyńca, czyli o aktywności fundatorskiej Marii Kazimiery. Najważniejszym argumentem była jednak lokalizacja na terenie wsi od 1746 roku znajdującej się w rękach ministra³⁵. Wyżej omówione projekty przebudowy uwidaczniają zarazem dążenie do komunikacyjnego i wizualnego powiązania obiektu z rezydencją saskiego polityka – spójność kompozycji przestrzennej uzyskano przez zmianę orientacji świątyni, której nowa główna fasada skierowana została w stronę założenia pałacowo-ogrodowego (i tym samym Starej Warszawy)³⁶.

³⁵ AGAD, MK, sygn. 262, s. 35–36.

³⁶ Na terenie rezydencji saskiego ministra wzniesiono trójskrzydłowy pałac oraz uformowano późnobarokowe założenie ogrodowe: FIJAŁKOWSKI 1998, s. 345; BARCZYK 2025, s. 10–11.

Adaptacja wolskiego kościoła na cerkiew



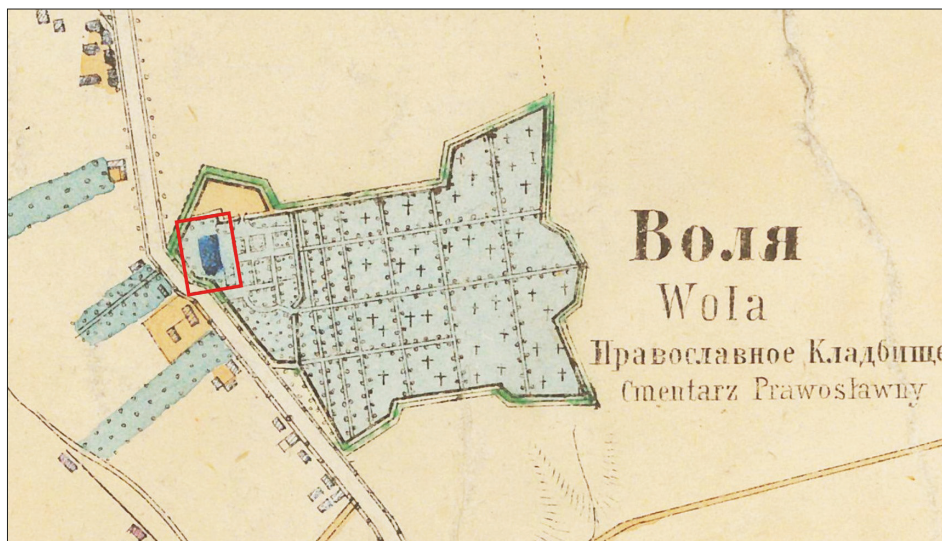
10. W. Kossak, *Sowiński na szanłach Woli*, 1923, Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie – detal, fot. domena publiczna

Reduta Wolska zasłynęła jako miejsce walk prowadzonych w 1831 roku, w czasie powstania listopadowego, mających na celu obronę przed wojskami rosyjskimi. Polskimi oddziałami dowodził generał Józef Sowiński (il. 10), który klęskę defensywy przypłacił życiem³⁷. Powyższe wydarzenia wywarły bezpośredni wpływ na losy kościoła św. Wawrzyńca i sąsiadującej z nim nekropolii, która została zamieniona na cmentarz prawosławny (il. 11)³⁸. Świątynię postanowiono przebudować na cerkiew upamiętniającą triumf Rosji, dedykowaną Matce Boskiej Włodzimierskiej – patronce dnia, w którym zajęto Warszawę³⁹. Projekty adaptacji,

37 APW, ZK, sygn. 60, s. 13; BORZYWOJOWICZ 1917, s. 7; Kurier 1930, s. 4; KIENIEWICZ 1974, s. 98; LUFT 1980, s. 36; *Kościół* 1982, s. 209; *Kościół* 2003, s. 5; ZIÓŁKOWSKA 2018, s. 30.

38 APW, ZK, sygn. 60, s. 11; MÓRAWSKI 2000a, s. 157.

39 WIŚNIEWSKA 2000, s. 76.



11. K. Witkowski, *Plan miasta Warszawy i okolic* – detal (z oznaczeniem kościoła i cmentarza na Woli), 1856, Biblioteka Narodowa, fot. domena publiczna

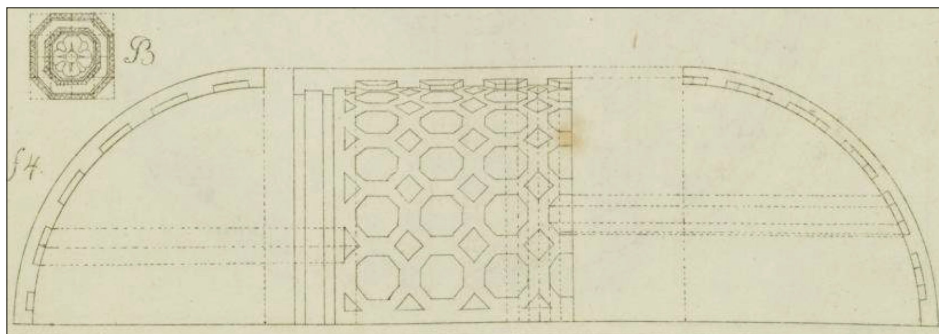
zakładające znaczną ingerencję w bryłę budowli, przygotował Konstantin Thon⁴⁰. Mimo że koncepcja zyskała aprobatę cara Mikołaja I, nie doczekała się realizacji. Zdecydowano się na bardziej zachowawczą inwestycję – i na zmianę głównego budowniczego. W źródłach z 1838 roku pojawiają się odniesienia do „rozkazu [...] Budowniczemu Idżkowskiemu danego, o wygotowanie nowego projektu przerobienia Kościoła w Woli na Cerkiew Grecko-Rosyjską”⁴¹. Wspomnianym architektem był Adam Idżkowski, który ostatecznie przebudował omawiany obiekt⁴². Zachowano w większości zewnętrzny charakter bryły oraz orientację z czasów Brühla, koncentrując się na modyfikacji wnętrza. Świątynia otrzymała klasycyzującą artykulację i dekorację sklepienną, konieczna była też zmiana wyposażenia – niwelacja barokowego wystroju i wprowadzenie elementów właściwych dla prawosławia. Informacji o procesie projektowym i postrzeganiu budownictwa przez Idżkowskiego dostarczają tomy: *Kroie architektury obymuiące*

40 AGAD, CWWKW, sygn. 41, *passim*; ZIÓŁKOWSKA 2018, s. 32. Architekt kształcił się w Cesarskiej Akademii Sztuk Pięknych w Petersburgu, a następnie kontynuował naukę w ramach sześcioletniego stypendium we Włoszech. Zdobył uznanie Mikołaja I, co zaowocowało powierzaniem Thonowi szeregu prestiżowych inwestycji, takich jak budowa Soboru Chrystusa Zbawiciela w Moskwie, Zbrojowni na Kremlu, iglicy Soboru Pietropawłowskiego w Petersburgu. Ważnym obszarem aktywności twórcy były liczne projekty cerkwi – wraz z opracowaniem na polecenie cara architektonicznego wzornika świątyń prawosławnych (KRASNY 2003, s. 315, 329–330, 332, 337; INGOLD 2007, s. 435; TOŁŁOCZKO 2011, s. 256, 270).

41 AGAD, CWWKW, sygn. 80, s. 2.

42 AGAD, CWWKW, sygn. 81, s. 13; *Kościół* 1982, s. 209; OLSZEWSKI 1986, s. 309; BIŃCZYK/ROSOŁOWSKI 2023, s. 331.

rozmaite jey kształty uważane jako przedmiot piękności⁴³ oraz *Plany budowli obejmujące rozmaite rodzaje domów, mieszkań wiejskich różnej wielkości, kościołów, gmachów publicznych, mostów, ogrodów, monumentów itp. szczegółów w rozmaitych stylach architektury*⁴⁴. W pierwszej, wcześniejszej pracy poruszana była między innymi kwestia sklepień, wśród których znalazły się różne warianty kompozycji kasetonowych – w tym układu z ośmiokątami dopełnionymi przez kwadraty (il. 12), zgodnego z dekoracją wprowadzoną na przekryciu wolskiej świątyni (il. 13). Z kolei w publikacji wydanej w 1843 roku Idżkowski zamieścił „Widok w perspektywie środka kościoła grecko-wschodniego po przerobieniu go ze starych ruin dawnego kościoła, w Woli pod Warszawą” (il. 14). Na planszy można dostrzec aranżację wnętrza, którego artykulację tworzą kanelowane pilastry kompozytowe, dźwigające belkowanie z masywnym gzymsem. Na ścianach widnieje delikatna marmoryzacja, a kolebkę sklepienia na gurtach pokrywają kasetony. Prezbiterium wypełnia monumentalny, dwukondygnacyjny ikonostas – możliwe, że sztych zamieszczony w woluminie prezentuje jedną z alternatywnych wersji projektu, jako że według ustaleń Piotra Paszkiewicza forma nastawy różni się od zrealizowanej struktury⁴⁵.



12. A. Idżkowski, *Kasetony ośmiokątne przeplatane kwadratami kwadratowymi (sic!)*, za: IDŹKOWSKI 1832

Przekształcenia wolskiego kościoła stanowiły manifestację triumfu cara w Rzeczypospolitej. O wojskowej przeszłości obiektu miały przypominać elementy militarne – w mury wmontowano lufy i kule armatnie, we wnętrzu zaś umieszczono panikadiło (czyli monumentalny świecznik, charakterystyczny dla świątyń

43 IDŹKOWSKI 1832, *passim*.

44 IDŹKOWSKI 1843, *passim*.

45 PASZKIEWICZ 1991, s. 71, przyp. 161.

prawosławnych) wykonane z elementów uzbrojenia oraz sześć miedzianych, posrebrzanych tablic z wytwórni Karola Mintera. Płyty te zawierały inskrypcje sławiące triumf wojska i bohaterstwo rosyjskich żołnierzy z czasów powstania listopadowego⁴⁶. Najbardziej spektakularnym elementem wyposażenia cerkwi był ikonostas, którego model – na podstawie rysunków Idżkowskiego – opracował Konstanty Hegel, odpowiedzialny następnie za realizację ołtarza⁴⁷. Do współpracowników rzeźbiarza należeli snycerze Tadeusz Czajkowski i Jan Lindner⁴⁸. Strukturę dzieła wykonano z drewna sosnowego, posrebrzono, wzbogacono o motywy ornamentalne (między innymi arabeski), postacie anielskie i biblijne emblematy. Ikonostas zdobił także zespół malowideł pędzla Aleksandra Kokulara⁴⁹ – 21 ikon w technice oleju na płótnie tworzyło spójny program ikonograficzny, prezentujący życie Chrystusa i wizerunki Ewangelistów⁵⁰. Konsekracja cerkwi miała charakter propagandowy – nastąpiła w listopadzie 1841 roku⁵¹, 10 lat po klęsce powstania listopadowego.



13. Kościół św. Wawrzyńca na Woli – sklepienie, fot. autor, 2022

46 BORZYWOJOWICZ 1917, s. 7; PASZKIEWICZ 1991, s. 70–71; WIŚNIEWSKA 2000, s. 76.

47 MELBECHOWSKA-LUTY 1978, s. 337.

48 BORZYWOJOWICZ 1917, s. 7; PASZKIEWICZ 1991, s. 71; *Kościół* 2003, s. 5.

49 PASZKIEWICZ 1991, s. 72; SOKOŁ/SOSNA 2003, s. 97.

50 PASZKIEWICZ 1991, s. 71–72.

51 BORZYWOJOWICZ 1917, s. 7; ZAHORSKI 1974, s. 71; PASZKIEWICZ 1991, s. 72; SOKOŁ/SOSNA 2003, s. 97.



14. A. Idżkowski, *Widok w perspektywie środka kościoła grecko-wschodniego po przerobieniu go ze starych ruin dawnego kościoła, w Woli pod Warszawą*, za: IDŹKOWSKI 1843

Przebudowa kościoła św. Wawrzyńca na świątynię prawosławną może być postrzegana dychotomicznie. Negatywna ocena tego przedsięwzięcia wynika przede wszystkim z faktu, że stanowiło ono manifestację dominacji Rosjan, którzy stłumili powstanie i zdobyli Warszawę, a zarazem doprowadziło do zniszczenia barokowego wystroju świątyni. Polityczno-społeczny wymiar inwestycji pozostaje zatem jednoznacznie pejoratywny. Patrząc jednak na to przekształcenie z perspektywy historyczno-artystycznej, nie sposób pominąć wysokiego

poziomu nowych form, których ukształtowanie powierzono wybitnym polskim twórcom – architektom, rzeźbiarzom i malarzom. Adam Idźkowski, absolwent Uniwersytetu Warszawskiego, dzięki stypendium rządowemu kontynuował naukę w Italii⁵². Zastąpił jako konstruktor, inżynier, praktyk i teoretyk architektury, a zarazem wynalazca i poeta. Pracował między innymi w Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego⁵³, dla której zaprojektował siedzibę⁵⁴. *Oeuvre* twórcy tworzy szereg realizacji związanych z przekształcaniami prestiżowych obiektów warszawskich, takich jak Pałac Saski⁵⁵ (zyskujący klasycystyczną kolumnadę oraz neogotycką fasadę od strony ogrodu) czy kolegiata św. Jana⁵⁶. Spod ręki inżyniera wyszły też propozycje modernizacji Zamku Królewskiego⁵⁷. Ważną postacią w dziejach rzeźby polskiej był z kolei Konstanty Hegel⁵⁸, absolwent rzymskich uczelni – Akademii św. Łukasza i Akademii Francuskiej⁵⁹ – i profesor w warszawskiej Szkole Sztuk Pięknych⁶⁰. Z prac artysty w pierwszej kolejności warto przywołać dekoracje elewacji Teatru Wielkiego⁶¹ oraz pomniki Syrenki, ustawione na Rynku Starego Miasta i w zwieńczeniu bramy u zbiegu ul. Karowej z Krakowskim Przedmieściem⁶². Dorobek rzeźbiarza obejmował też pomniki sepulkralne, wśród nich nagrobek Samuela Leopolda Neumanna (na cmentarzu ewangelicko-augsburskim)⁶³. Mniej chlubnym dziełem Hegla (realizowanym wspólnie z Antonio Corazzim) był obelisk na pl. Saskim⁶⁴. Profesorem stołecznej Szkoły Sztuk Pięknych był także Aleksander Kokular, ceniony nie tylko jako

52 STEFAŃSKI 2005a, s. 38; STEFAŃSKI 2005b, s. 78–80; BOCHIŃSKI 2014, s. 283; ZIÓŁKOWSKA 2015, s. 184.

53 ŻYWICKI 2010, s. 28–29; GETKA-KENIG 2019a, s. 31.

54 Kurier 1830, s. 1; KOWALSKA 1962–1964, s. 143; GETKA-KENIG 2019b, s. 26; GETKA-KENIG 2022, s. 55.

55 RUDOWSKA 1963, s. 480; OLSZEWSKI 1986, s. 307; STEFAŃSKI 2005a, s. 40; BERNATOWICZ 2007, s. 15; RYLKE 2016, s. 16; GETKA-KENIG 2019a, s. 35–36; OMILANOWSKA 2020, s. 18.

56 OLSZEWSKI 1986, s. 307–308; BRODZKA-BESTRY 2016, s. 125; SOŁTAN/ZAHORSKI 2017, s. 194. Projekty Idźkowskiego zachowały się m.in. w publikacjach architekta oraz w zbiorze: APW, z. 1625, *passim*.

57 ŻYWICKI 2010, s. 28–30; BRODZKA-BESTRY 2016, s. 114.

58 MELBECHOWSKA-LUTY 1978, *passim*.

59 LAMENSKI 2015, s. 70; SKRODZKA 2017, s. 174.

60 MELBECHOWSKA-LUTY 1978, s. 325; MRÓZ 2008, s. 132; SZWARC 2016, s. 394; BARTNIKOWSKA-BIERNAT 2019, s. 82.

61 SZULC 2016, s. 129–130, 138–139, 141, 143. Na potrzeby Teatru Wielkiego (wzniesionego w latach 1825–1833 według projektu Antonia Corazziego) artysta wykonał postacie bachantek i geniuszy (ukazanych jako kobiety z atrybutami, takimi jak wieniec, tyrs i lira), a także maski zdobiące klucze arkad wejściowych.

62 MRÓZ 2008, s. 132; BARTNIKOWSKA-BIERNAT 2019, s. 82.

63 SKRODZKA 2017, s. 179.

64 Kontrowersyjny pomnik wystawiono ku czci generałów i oficerów lojalnych wobec cara, poległych w powstaniu listopadowym (GORZELAK/WIECZOREK 2024, s. 105).

malarz, ale również jako kolekcjoner, antykwariusz i restaurator dzieł sztuki⁶⁵. Kształcił się między innymi w Akademii św. Łukasza w Rzymie⁶⁶. Jego twórczość reprezentuje klasycyzm zarówno pod względem stylistyki, jak i podejmowanej tematyki akademickiej, czego przykładem może być płótno ukazujące Edypa i Antygonę⁶⁷, znajdujące się w zbiorach Muzeum Narodowego w Warszawie⁶⁸. Interesującym epizodem z kariery Kokulara było jego zatrudnienie przez Aleksandra Potockiego – najpierw do konserwacji obrazów (1832), a następnie (1834) do sporządzenia wykazu grafik i rysunków przechowywanych w pałacu w Wilanowie⁶⁹.

Po I wojnie światowej Towarzystwo Przyjaciół Woli zaczęło zabiegać o przejęcie kościoła i przywrócenie w nim kultu katolickiego⁷⁰. Kilkuletnie starania oficjalnie zakończyły się sukcesem w 1923 roku, choć już wówczas trwała przebudowa świątyni, prowadzona pod kierunkiem Oskara Sosnowskiego⁷¹. Efektem przekształceń, zakończonych w 1927 roku, było przywrócenie pierwotnej orientacji (z wejściem od zachodu) oraz wydłużenie korpusu. We wnętrzu zachowano klasycystyczną artykulację, rezygnując jednocześnie – co oczywiste – z prawosławnego wystroju, w tym monumentalnego ikonostasu. Rozważania na temat formy i symboliki świątyni powróciły na łamach prasy w związku ze zbliżającą się setną rocznicą powstania listopadowego. Wartym odnotowania epizodem była utopijna wizja zmiany funkcji na „świątynię-pamiętkę”, związana z postulatem, że obiekt „powinien zachować, o ile możliwości, nietknięty swój charakter z r. 1831 i być kościołem-mauzoleum pamiętnej walki w dniu 6-ym września 1831 r. Na ścianach jego powinny być umieszczone tablice napisowe, upamiętniające zdarzenia, jak również odpowiednie obrazy al-fresco”⁷². Konsekwencją miała być rezygnacja z regularnych nabożeństw, które odbywałyby się jedynie w wybrane święta. Koncepcja od początku była nierealna, gdyż wymagałaby zbyt kosztownej budowy nowej świątyni parafialnej, przeznaczonej do celów liturgicznych⁷³.

65 SROCZYŃSKA 1967–1968, s. 282–283; LEBET-MINAKOWSKA 2021, s. 204, przyp. 10.

66 GUŚCIORA-TANANA 1973, s. 42, 44; NITKA 2013, s. 309.

67 GETKA-KENIG 2018, s. 75–76.

68 MNW, sygn. MP 3966

69 GARCZEWSKA-SEMKA 2016, s. 60.

70 APW, ZK, sygn. 60, s. 11.

71 *Ibidem*; *Kościół* 1982, s. 209; *Kościół* 2003, s. 5.

72 Kurier 1930, s. 4. Jak podkreślono w powyższym artykule prasowym, dodatkowym kontrargumentem zniechęcającym do zmian był fakt, że kościół dopiero co przebudowano pod kierunkiem Sosnowskiego.

73 APW, ZK, sygn. 60, s. 24.



15. Kościół na przedmieściach, Warszawa – Wola, za: „Tygodnik Ilustrowany” 1919, fot. domena publiczna



16. Warszawa, kościół św. Wawrzyńca na Woli, fot. H. Poddębski, *ante* 1939, Biblioteka Narodowa, fot. domena publiczna

Tragiczny okres w dziejach omawianej budowli przypadł na czasy II wojny światowej, szczególnie dotkliwe były walki toczone na Woli⁷⁴. Zniszczeniu w trakcie Powstania Warszawskiego (w wyniku podpalenia) uległy przede wszystkim sklepienia oraz dach wraz z wieńczącą go sygnaturką. Renowację świątyni św. Wawrzyńca przeprowadzali kolejno dwaj architekci związani z Biurem Odbudowy Stolicy: Feliks Kanclerz oraz Stanisław Marzyński⁷⁵ – profesor Politechniki Warszawskiej, inwentaryzator obiektów sakralnych i członek Rady Prymasowskiej Odbudowy Kościołów Warszawy⁷⁶. Zachowano przedwojenną strukturę architektoniczną, stanowiącą czytelne świadectwo wielofazowości bryły. Articulacja ścian zewnętrznych niezmiennie wykazuje zbieżność z formą widoczną na projektach z czasów Heinricha von Brühla, a zarazem udokumentowaną na późniejszych przekazach ikonograficznych, zaś architektura wnętrza stanowi pochodną stylistyki wprowadzonej przez Idźkowskiego.

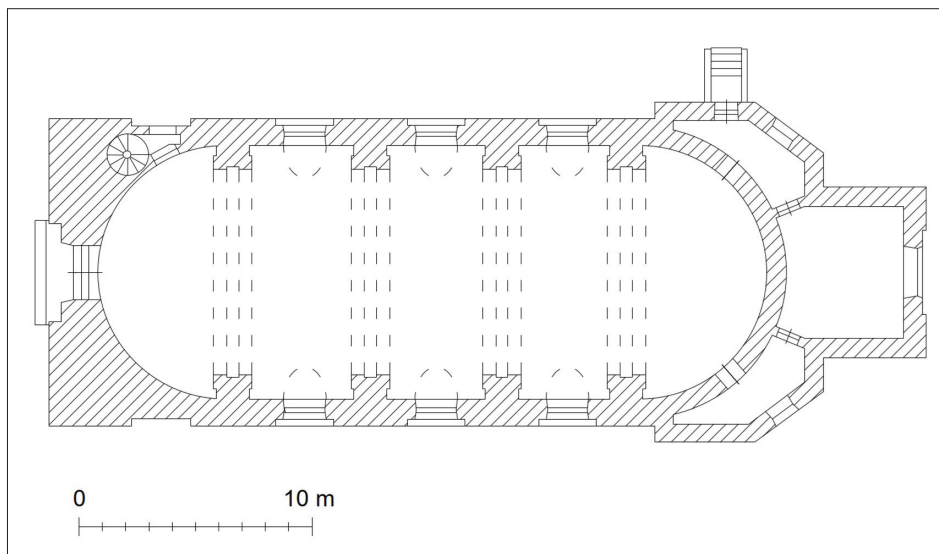
* * *

Historia kościoła św. Wawrzyńca była nierozzerwalnie spleciona z dziejami Woli i Warszawy. Kolejne etapy prac projektowych oraz faktycznych przekształceń w XVII i XVIII stuleciu były ściśle związane z aktywnością wybitnych i zamożnych mecenasów – królowej Marii Kazimiery oraz Heinricha von Brühla. Rangę inwestycji przeprowadzonej z woli saskiego ministra podnosiło zaangażowanie architektów związanych z Bauamtem – Joachima Daniela Jaucha i Johanna Friedricha Knöbla, sprawnie posługujących się formami zaczerpniętymi z architektury drezdeńskiej. Przekształcenie późnobarokowej świątyni w cerkiew – mimo kontrowersyjnej wymowy ideowej – stanowiło świadectwo realiów politycznych po powstaniu listopadowym. Kluczowym wątkiem z historyczno-artystycznego punktu widzenia było zlecenie adaptacji cenionym artystom tego okresu: Idźkowskiemu, Hegłowi i Kokularowi. Przedstawiony krótki przegląd przemian architektonicznych wolskiego kościoła pozwala ukazać najważniejsze etapy jego dziejów, a najciekawszym ich świadectwem pozostaje dzisiejsza forma świątyni.

74 LUFT 1980, s. 37. Osobnym wątkiem – wykraczającym poza ramy niniejszego tekstu – są modyfikacje kontekstu przestrzennego. Już w międzywojniu Wola została włączona do planowanej aglomeracji stolicy, zaś po 1945 roku nastąpił szereg przekształceń urbanistyczno-administracyjnych, prowadzący do zmian w topografii oraz w rozumieniu obszaru jako jednostki przestrzennej (MÓRAWSKI 2000b, s. 106; ŻEROSŁAWSKI 2000a, *passim*; ŻEROSŁAWSKI 2000b, s. 142).

75 *Kościół* 2003, s. 6.

76 KROGULEC 2010, *passim*.



17. Kościół św. Wawrzyńca na Woli, rzut współczesny, oprac. autor



18. Kościół św. Wawrzyńca na Woli, widok na prezbiterium, fot. autor, 2022

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

- AGAD, CWWKW, sygn. 41 – Archiwum Główne Akt Dawnych, Centralne Władze Wyznaniowe Królestwa Polskiego, w *przedmiocie utworzenia komitetu kierującego budową cerkwi grecko-rosyjskiej w Woli pod Warszawą*, 1838–1840, sygn. 41.
- AGAD, CWWKW, sygn. 80 – Archiwum Główne Akt Dawnych, Centralne Władze Wyznaniowe Królestwa Polskiego, *Protokół czynności Komitetu*, 1838–1842, sygn. 80.
- AGAD, CWWKW, sygn. 81 – Archiwum Główne Akt Dawnych, Centralne Władze Wyznaniowe Królestwa Polskiego, *Akta obejmujące korespondencje ogólne*, 1838–1842, sygn. 81.
- AGAD, MK, sygn. 262 – Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Metryka Koronna, *Protocollon privilegiorum, inscriptionum, cessionum, donationum variorumque actuum*, 1746–1748, sygn. 262.
- APW, z. 1625 – Archiwum Państwowe w Warszawie, *Zbiór rycin*, zespół 1625.
- APW, ZK, sygn. 60 – Archiwum Państwowe w Warszawie, *Zbiór Korotyńskich, Kościół w Ujazdowie; Kościół św. Wawrzyńca na Woli; Kościół w Wilanowie*, sygn. 60.

Źródła drukowane

- IDŹKOWSKI 1832 – Adam Idźkowski, *Kroe architektury obeymuiące rozmaite jey kształty uważane jako przedmiot piękności*, Warszawa 1832.
- IDŹKOWSKI 1843 – Adam Idźkowski, *Plany budowli obejmujące rozmaite rodzaje domów, mieszkań wiejskich różnej wielkości, kościołów, gmachów publicznych, mostów, ogrodów, monumentów itp. szczegółów w rozmaitych stylach architektury*, Warszawa 1843.
- Kurier 1830 – „Kurier Warszawski” 1830, nr 300 (8 listopada).
- Kurier 1930 – „Kurier Warszawski” 1930, nr 234 (27 sierpnia, wyd. wieczorne).

Opracowania

- BARCZYK 2023 – Alina Barczyk, *Warszawskie Leszno. Architektoniczne dzieje jurydyki w XVIII wieku*, Łódź–Warszawa 2023.
- BARCZYK 2025 – Alina Barczyk, *Wokół stolicy Rzeczypospolitej – brühlowskie ogrody*, „Studia do Dziejów Architektury i Urbanistyki w Polsce” 2025, t. 8, s. 4–45.
- BARTNIKOWSKA-BIERNAT 2019 – Magdalena Bartnikowska-Biernat, „*Teka florencka*” Teofila Lenartowicza. *Twórczość literacka i rzeźbiarska*, mps, praca doktorska, Kraków 2019.
- BERNATOWICZ 2001 – Tadeusz Bernatowicz, *Ogrody do zabaw myśliwskich. Królewskie zwierzyńce czasów saskich wokół Warszawy*, [w:] *Królewskie ogrody w Polsce*, red. Małgorzata Szafrńska, Warszawa 2001, s. 265–288.
- BERNATOWICZ 2007 – Tadeusz Bernatowicz, *Nowe spojrzenie na pałac Saski*, „Spotkania z Zabytkami” 2007, z. 31, s. 14–16.
- BERNATOWICZ 2008 – Tadeusz Bernatowicz, *Ogrody i krajobraz komponowany Ujazdowa w czasach królewskich*, [w:] *Jazdów*, red. Edward Rużyłło, Warszawa 2008, s. 81–97.

- BIŃCZYK/ROSOŁOWSKI 2023 – Arkadiusz Bińczyk, Marcin Rosołowski, *Siedem wieków Warszawy, Kalendarium historii miasta do końca XIX wieku*, Warszawa 2023.
- BOCHIŃSKI 2014 – Jacek Bochiński. *Obraz Marcina Zaleskiego „Obchody uroczystości święta Jordanu w Warszawie” na tle sytuacji politycznej, religijnej i kulturalnej w Warszawie po upadku powstania listopadowego*, „Almanach Muzealny” 2014, t. 8, s. 265–288.
- BORZYWOJOWICZ 1917 – Ładzisław Borzywojowicz, *Kościółek na Woli*, „Kurier Śląski” 1917, nr 174, s. 6–7.
- BRODOWSKA 2018 – Monika Brodowska, *Drogi do niepodległości. Przewodnik do Woli*, Warszawa 2018.
- BRODZKA-BESTRY 2016 – Maria Brodzka-Bestry, *Prace warszawskiego architekta Alfonsa Kropiwnickiego (1803–1881) na Zamku Królewskim w Warszawie i w jego otoczeniu*, „Kronika Zamkowa” 2008, nr 55/56, s. 113–145.
- CHROŚCICKI 1974 – Juliusz A. Chrościcki, *Pompa funebris. z dziejów kultury staropolskiej*, Warszawa 1974.
- CHROŚCICKI/ROTTERMUND 1977 – Juliusz A. Chrościcki, Andrzej Rottermund, *Atlas architektury Warszawy*, Warszawa 1977.
- DZIEGIELEWSKI 2000 – Jan Dziegielewski, *Instytucje ustrojowe Rzeczypospolitej Obojga Narodów a rozwój Woli*, [w:] *Historia Woli*, red. Karol Móraski, Warszawa 2000, s. 37–68.
- FIJAŁKOWSKI 1998 – Wojciech Fijałkowski, *Non omnes res perditae sunt: o ogrodach barokowej Warszawy*, „Ochrona Zabytków” 1998, t. 51, nr 4 (203), s. 333–350.
- GARCZEWSKA-SEMKA 2016 – Katarzyna Garczevska-Semka, *Wilanowska kolekcja rysunków rodziny Potockich w Bibliotece Narodowej – organizacja, budowa technologiczna albumów i stan zachowania*, „Toruńskie Studia Bibliologiczne” 2016, nr 1 (16), s. 57–75.
- GETKA-KENIG 2018 – Mikołaj Getka-Kenig, *Wystawy sztuk pięknych w Warszawie jako narzędzie polityki artystycznej władz Królestwa Polskiego w latach 1815–1830*, „Folia Historiae Artium. Seria Nowa” 2018, t. 16, s. 63–78.
- GETKA-KENIG 2019a – Mikołaj Getka-Kenig, „Przedmioty budownictwa” na warszawskich wystawach sztuk pięknych z lat 1819–1828 a problem modernizacji kultury architektonicznej w konstytucyjnym Królestwie Polskim, „Quart” 2019, nr 3, s. 22–41.
- GETKA-KENIG 2019b – Mikołaj Getka-Kenig, *Rozwój monumentalnej architektury Warszawy na przełomie XVIII i XIX wieku a modernizacja przestrzeni publicznej*, „Wiek Oświecenia” 2019, t. 35, s. 11–44.
- GETKA-KENIG 2022 – Mikołaj Getka-Kenig, *Zagadnienia budownictwa cywilnego w pracach Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego okresu konstytucyjnego (1815–1830)*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2022, t. 70, nr 1, 51–70.
- GIEYSZTOR 1974 – Aleksander Gieysztor, *Wielka Wola a Warszawa średniowieczna*, [w:] *Dzieje Woli*, red. Józef Kazimierski, Warszawa 1974, s. 19–28.
- GORZELAK/WIECZOREK 2024 – Magnolia Gorzelak, Anna Wieczorek, *Plac Marszałka Józefa Piłsudskiego – trwałe element w przestrzeni Warszawy. Geneza powstania*, „Mazowsze. Studia Regionalne” 2024, nr 48, s. 113–133.
- GRABSKI 1956 – Władysław Jan Grabski, *Kościół Warszawy w odbudowie*, Warszawa 1956.
- GUŚCIORA-TANANA 1973 – Barbara Guściora-Tanana, *Aleksander Kokular (1793–1846)*, „Roczniki Humanistyczne” 1973, t. 21, nr 4, s. 41–55.
- HENTSCHEL 1967 – Walter Hentschel, *Die sächsische Baukunst des 18. Jahrhunderts in Polen*, Berlin 1967.

- HERZOG 2017 – Vera Herzog, *Das Ujazdów Bad (Łazienki) als Repräsentationsbau (von 1683 – bis 1733)*, „Almanach Warszawy” 2017, t. 11, s. 11–28.
- HUSARSKI 1918 – Wacław Husarski, *Jan Joachim Jauch, dyrektor budowli z czasów saskich*, „Sprawozdania z posiedzeń Komisji Historii Sztuki” 1918, s. 54–59.
- INGOLD 2007 – Felix Philipp Ingold, *Russische Wege. Geschichte, Kultur, Weltbild*, Paderborn 2007.
- KIENIEWICZ 1974 – Stefan Kieniewicz, *z bohaterskiej przeszłości Woli (1815–1864)*, [w:] *Dzieje Woli*, red. Józef Kazimierski, Warszawa 1974, s. 93–108.
- Kościół 1982 – *Kościół Warszawy*, red. Adam Grabowski, Warszawa 1982.
- Kościół 2003 – *Kościół parafialny p.w. Św. Wawrzyńca*, oprac. Norbert Piwowarczyk, 2003, mps, Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Warszawie.
- KOWALCZYK 2000 – Jerzy Kowalczyk, *Działania dworu królewskiego Wettinów w wymianie kulturalnej i artystycznej polsko-saskiej*, „Barok. Historia – Literatura – Sztuka” 2000, t. 7, nr 2, s. 171–192.
- KOWALSKA 1962–1964 – Halina Kowalska, *Idźkowski Adam (1798–1879)*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 10, red. Zygmunt Abrahamowicz, Kazimierz Lepszy, Wrocław 1962–1964, s. 143–144.
- KRASNY 2003 – Piotr Krasny, *Architektura cerkiewna na ziemiach ruskich Rzeczypospolitej 1596–1914*, Kraków 2003.
- KROGULEC 2010 – Teresa Krogulec, *Stanisław Marzyński (1904–1992) – budowniczy kościołów*, „Almanach Muzealny” 2010, t. 6, s. 221–230.
- LAMEŃSKI 2015 – Lechosław Lameński, *Rzeźbiarze polscy w XIX-wiecznym Rzymie*, „Sztuka Europy Wschodniej” 2015, nr 3, s. 69–75.
- LEBET-MINAKOWSKA 2021 – Anna Lebet-Minakowska, *z Polski do Odessy – z Odessy do Polski. Roman Chojnacki i Stanisław Chlebowski*, [w:] *Polacy w Odessie. Studia Interdyscyplinarne*, red. Jarosław Ławski, Natalia Maliutina, Robert Szymula, Białystok–Odessa 2021, s. 203–224.
- LILEYKO 1976 – Jerzy Lileyko, *Zamek Królewski*, Warszawa 1976.
- LUFT 1980 – Andrzej Luft, *Przewodnik po kościołach dawnych przedmieść Warszawy*, Warszawa 1980.
- MELBECHOWSKA-LUTY 1978 – Aleksandra Melbechowska-Luty, *Konstanty Hegel – rzeźbiarz warszawski*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1978, t. 40, nr 30, s. 319–340.
- MÓRAWSKI 2000a – Karol Mórąski, *Wolskie nekropolie*, [w:] *Historia Woli*, red. Karol Mórąski, Warszawa 2000, s. 154–158.
- MÓRAWSKI 2000b – Karol Mórąski, *z dziejów rozwoju przestrzennego Woli w końcu XVIII i w XIX stuleciu*, [w:] *Historia Woli*, red. Karol Mórąski, Warszawa 2000, s. 105–109.
- MRÓZ 2008 – Janusz A. Mróz, „Chłopiec z łabędziem” z Ogrodu Różanego w Wilanowie, „Wiadomości Konserwatorskie” 2008, t. 23, s. 131–133.
- NITKA 2013 – Maria Nitka, *Rosyjscy i polscy malarze w Rzymie lat 20. XIX wieku – wspólna narodziny malarstwa akademickiego*, „Sztuka Europy Wschodniej” 2013, s. 309–315.
- OLSZEWSKI 1986 – Andrzej K. Olszewski, *Architektura w latach 1830–1890*, [w:] *Sztuka Warszawy*, red. Mariusz Karpowicz, Warszawa 1986, s. 291–321.
- OMILANOWSKA 2020 – Małgorzata Omilanowska, *Bezdomna rosyjska Melpomena. Dzieje projektu budowy teatru rosyjskiego w Warszawie*, [w:] *Między architekturą nowoczesną a tradycyjną [...] między konstrukcją a formą. Prace naukowe dedykowane Profesorowi*

- Krzysztofowi Stefańskiemu, red. Tadeusz Bernatowicz, Piotr Gryglewski, Daria Rutkowska-Siuda, Łódź 2020, s. 16–41.
- OSIECKA-SAMSONOWICZ 2021 – Hanna Osiecka-Samsonowicz, *Królewskie egzekwie w warszawskim kościele kapucynów w XVIII wieku*, „Biuletyn Historii Sztuki” 2021, t. 83, nr 3, s. 569–615.
- PASZKIEWICZ 1991 – Piotr Paszkiewicz, *Pod berłem Romanowów. Sztuka rosyjska w Warszawie 1815–1915*, Warszawa 1991.
- RUDOWSKA 1963 – Maria Rudowska, *Przed konkursem na rozwiązanie placu Zwycięstwa w Warszawie*, „Architektura” 1963, nr 12, s. 480.
- RYLKE 2016 – Jan Rylke, *Warszawska szkoła architektury krajobrazu*, „Sztuka ogrodu. Sztuka krajobrazu” 2016, nr 1 (14), s. 11–46.
- SKRODZKA 2017 – Agnieszka Skrodzka, *Nagrobki osobistości z końca XVIII i 1. połowy XIX stulecia na Cmentarzu Ewangelicko-Augsburskim w Warszawie*, „Rocznik Historii Sztuki” 2017, t. 42, s. 173–191.
- SKRZYPIETZ 2019 – Aleksandra Skrzypietz, *Publiczna i prywatna religijność królowej Marii Kazimiery*, „Studia Historyczne” 2019, t. 62, nr 1, s. 25–40.
- SOKOŁ/SOSNA 2003 – Kirył Sokoł, Aleksander Sosna, *Prawosławne cerkwie w centralnej Polsce w latach 1815–1915*, Moskwa 2003.
- SOKOŁOWSKA 1974 – Alina Sokołowska, *Z dziejów Woli (w świetle źródeł z połowy XVIII w.)*, [w:] *Dzieje Woli*, red. Józef Kazimierski, Warszawa 1974, s. 79–92.
- SOŁTAN/ZAHORSKI 2017 – Andrzej Sołtan, Andrzej Zahorski, *Do roku 1864*, [w:] Marian M. Drozdowski, Andrzej Sołtan, Andrzej Zahorski, *Historia Warszawy*, Warszawa 2017, s. 7–214.
- SROCYŃSKA 1967–1968 – Krystyna Sroczyńska, *Kokular Aleksander (1793–1846)*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, red. Emanuel Rostworowski, Wrocław 1967–1968, t. 13, s. 282–284.
- STEFAŃSKI 2005a – Krzysztof Stefański, *Architektura historyzmu na ziemiach polskich*, Łódź 2005.
- STEFAŃSKI 2005b – Krzysztof Stefański, *Architektura XIX wieku na ziemiach polskich*, Warszawa 2005.
- STĘPIŃSKI 1988 – Zygmunt Stępiński, *Siedem placów Warszawy*, Warszawa 1988.
- SZULC 2016 – Paulina Szulc, *Dekoracja rzeźbiarska fasady Teatru Wielkiego w Warszawie*, „Rocznik Historii Sztuki” 2016, t. 41, s. 129–158.
- SZWARC 2016 – Andrzej Szwarc, *Warszawa bez uniwersytetu 1831–1857*, [w:] *Dzieje Uniwersytetu Warszawskiego 1816–1915*, red. Tomasz Kizwalter, Warszawa 2016, s. 363–413.
- TOŁŁOCZKO 2011 – Zdzisława Tołłoczko, *Z kart dziejów historyzmu europejskiego na przykładzie architektury rezydencjonalno-reprezentacyjnej na Łotwie w XIX wieku*, „Czasopismo Techniczne. Architektura” 2011, R. 108, Z. 5-A, s. 225–270.
- Varsaviana 1965 – *Varsaviana w zbiorach drezdeńskich. Katalog planów i widoków Warszawy oraz rysunków architektonicznych budowli Warszawskich okresu saskiego*, red. Monika Kretschmerowa, Warszawa 1965.
- WIERZBICKA 2019 – Bożena Wierzbicka, *Senat – architektura i sztuka. Wnętrza senackie na przestrzeni pięciu wieków*, Warszawa 2019.
- WIŚNIEWSKA 2000 – Jolanta Wiśniewska, *Wola – ludność 1796–1861*, [w:] *Historia Woli*, red. Karol Mórański, Warszawa 2000, s. 71–78.

- ZAHORSKI 1974 – Andrzej Zahorski, *Wola w okresie 1746–1830*, [w:] *Dzieje Woli*, red. Józef Kazimierski, Warszawa 1974, s. 61–78.
- ZAHORSKI 1984 – Andrzej Zahorski, *Rozwój przestrzenny Warszawy*, [w:] *Warszawa w latach 1526–1795*, red. Maria Bogucka, Maria Kwiatkowska, Warszawa 1984, s. 296–331.
- ZIÓŁKOWSKA 2015 – Emilia Ziółkowska, *Podróże naukowe polskich architektów do Europy Zachodniej w XIX wieku*, „Sztuka Europy Wschodniej” 2015, nr 3, s. 175–192.
- ZIÓŁKOWSKA 2018 – Emilia Ziółkowska, *Prawosławne cerkwie projektu Konstantina Thona w Królestwie Polskim*, [w:] *Polscy i rosyjscy architekci w XIX i XX wieku*, red. Irina Gavrash et al., Warszawa–Toruń 2018, s. 29–60.
- ŻEROSŁAWSKI 2000a – Krzysztof Żerosławski, *Region wolski w nowych warunkach. Struktura gospodarcza, urbanistyka, osadnictwo, komunikacja, infrastruktura, budownictwo*, [w:] *Historia Woli*, red. Karol Móravski, Warszawa 2000, s. 201–216.
- ŻEROSŁAWSKI 2000b – Krzysztof Żerosławski, *Wola w 20-leciu międzywojennym*, [w:] *Historia Woli*, red. Karol Móravski, Warszawa 2000, s. 140–153.
- ŻYWICKI 2010 – Jerzy Żywicki, *Urzędnicy: architekci, budowniczowie, inżynierowie cywilni... Ludzie architektury i budownictwa w województwie lubelskim oraz guberni lubelskiej w Królestwie Polskim w latach 1815–1915*, Lublin 2010.